

Nyt fra Sprognævnet

2006/4 december

Indhold

Artikler

- [Noget om pendulord og andre irriterende sprogforandringer](#)
- [Gorgonzola - en "beskyttet oprindelsesbetegnelse" med gammel hævvd i dansk](#)

Meddelelser

- [Nyt blad - ny pris](#)

Spørgsmål og svar

- [Logik for burhøns](#)
 - [Eksklusiv\(e\) og inklusiv\(e\)](#)
 - [Deltog han *på* eller *i* messen?](#)
 - [Dåb i flertal?](#)
-

Noget om pendulord og andre irriterende sprogforandringer

Af *Jørgen Nørby Jensen*

Hvis man er blevet *forfordelt*, har man så fået for meget eller for lidt? Er det godt eller skidt hvis man gør nogen en *bjørnetjeneste*? Hvis noget er *patetisk*, er det så højtideligt eller ynkeligt? Og hvor meget er *godt 100 kr.*? Svarene afhænger helt af hvem man spørger, og hvis man spørger mange nok, vil man opdage at der eksisterer to betydninger som er meget forskellige: en traditionel der især findes hos ældre sprogbrugere, og en nyere som især findes hos yngre.

Den oprindelige betydning af *forfordele* er 'give nogen en mindre del end det de har krav på', men i hvert fald siden midten af 1960'erne er ordet også blevet brugt i den modsatte betydning, nemlig 'give nogen en større del end det de har krav på'. Ordet kommer af ældre tysk *vervorteilen*, afledt af *Vorteil* ('fordel') og det tryksvage *ver-*, der også gemmer sig bag ord som *forplumre*, *fordreje*, *forspise (sig)* og *forskertse*. Det er i dansk en svært gennemskuelig orddannelse, og da *forfordele* oven i købet har hovedtryk på første stavelse,

er det ikke så underligt at ordet kan skifte betydning. *For-* med hovedtryk betyder nemlig som oftest 'forud, før, foran' eller lignende (som i fx *forrang, forret, forsommer*), og det kan have medvirket til at den nye betydning er opstået: At *forfordele* må være noget med at fordele noget *forud* til nogen før andre. *Bjørnetjeneste* har fra gammel tid haft betydningen 'en velment hjælp der imidlertid gør mere skade end gavn' (efter La Fontaines fabel om bjørnen der ville jage en flue bort fra sin sovende herres hoved, men kom til at knuse hans pande). Blandt yngre sprogbrugere kan man imidlertid også støde på betydningen 'en stor hjælp eller tjeneste'. Denne betydning har været kendt siden 1992, og her kan det være associationen til bjørnen som et stort og godmodigt dyr der er forklaringen. Den traditionelle betydning af *patetisk* er 'højtidelig'. Den nye ('ynkelig', 'latterlig') har været kendt siden 1957, og under indflydelse af engelsk *pathetic* er den efterhånden blevet ganske udbredt. Og for halvdelen af befolkningen har *godt 100 kr.* den traditionelle betydning 'lidt over 100 kr.', mens det for den anden halvdel betyder 'lidt under 100 kr.' Den nye betydning kan være opstået under indflydelse af udtrykket *så godt som*, der jo netop betyder 'næsten' eller 'lidt under'.

I alle tilfælde er der tale om såkaldte pendulord, dvs. ord der har to betydninger som er hinandens modsætninger. Andre, mindre brugte, betegnelser er *dionymer, skizonymer, konronymmer, antagonymer, dobbeltord* og *janusord* (efter den romerske gud Janus med de to ansigter). Hvad man end kalder dem, er der tale om ord og udtryk der i den grad kan bringe sindene i kog: Kan det virkelig passe at ord kan komme til at betyde det stik modsatte af det de plejer at betyde, bare fordi der er nogen der bruger dem sådan? Hvad skal det hele ende med? Kan vi til sidst ikke forstå hinanden? Og hvorfor gør Dansk Sprognævn ikke noget?

Sprognævnet og loven

Det sidste spørgsmål kan der svares ganske kort på: Det må Sprognævnet ikke. Ifølge loven har Dansk Sprognævn til opgave at fastlægge ords stavemåde (i Retskrivningsordbogen), men ikke deres betydning. Sprognævnet følger med i sprogets udvikling ved at indsamle nye ord, nye ordforbindelser, nye forkortelser og nye betydninger, og nævnet besvarer spørgsmål fra offentligheden om sprog og sprogbrug, men Sprognævnet bestemmer ikke hvad ordene betyder. Det gør sprogbrugerne. Og de definitioner man finder i forskellige betydningsordbøger som fx *Nudansk Ordbog* og *Den Danske Ordbog*, kan kun betragtes som beskrivelser af hvordan sprogbrugerne rent faktisk anvender ordene.

Men så er det vel bare en lovændring der skal til? Folketinget kunne vel blot beslutte at Dansk Sprognævn (eller en anden officiel institution for den sags skyld) blev udstyret med retten til at fastlægge ords betydninger? Så ville man kunne slå op i ordbøgerne og finde de officielt korrekte betydninger. Et sådant synspunkt gør en læserbrevsskribent i Berlingske Tidende sig til talsmand for:

Ganske vist synes jeg, at vi har rigeligt med råd og nævn, men det ville være godt og ikke mindst praktisk, hvis ordbøger entydigt fastslår, at f.eks. "bjørnetjeneste" altid har betydningen "en velment tjeneste, men med uheldig/skadelig virkning"! Det samme gælder "at klokken er godt otte" er

mere end otte, og "at klokken er knap otte" er mindre end otte. Ovennævnte eksempler tjener et praktisk formål, da omvendte opfattelser kan have fatale følger (Berlingske Tidende 2.1.2004)

***Knap* - et nyt pendulord?**

Imidlertid gør det næppe den store forskel hvad der står i ordbøgerne. Det interessante er her ordet *knap*. Der er nemlig ikke en eneste dansk ordbog der påstår at *knap* i en sætning som *klokken er knap otte* betyder andet end at klokken er lidt i otte. Med skribentens ord fastslår ordbøgerne altså entydigt at *knap* betyder 'lidt under'. Hvis der er sprogbrugere der bruger *knap* i den modsatte betydning, kan det derfor umuligt være noget de har læst i en ordbog. Og det ville da også være mærkeligt, for det er vel de færreste der slår op i en ordbog før de taler.

Men i øvrigt har skribenten ret i sin iagttagelse. Dansk Sprognævn har i de senere år modtaget flere både skriftlige og mundtlige henvendelser om betydningen af ordet *knap* i sætninger som *klokken er knap tolv* og *hun er knap 30 år*. Nogle spørger fordi de er i tvivl:

Hjælp - hvis man er knap 40 år, er man så 39 år eller derunder eller 41 år og derover? (e-brev til Dansk Sprognævn 29.11.2001)

Andre brokker sig over sprogets forfald og de uuddannede unge:

Jeg har venner hvis teen-age børn tror, at knapt tolv betyder over tolv ... og ydermere hævdes det, at det er ved at blive reglen ... Sproget er måske nok en fleksibel størrelse ... men at lade begreber med en helt klart defineret betydning, pludseligt antage den stik-modsatte ditto, bare fordi det ligger i stemningen blandt uuddannede unge mennesker, der tydeligvis er ofre for endnu dårligere uuddannede lærere, det er at give for meget reb, og vil kun bidrage til at gøre kløften mellem generationerne dybere og mere mudret (e-brev til Dansk Sprognævn 24.12.2003)

Og andre igen er overbevist om at Sprognævnet er ved at drukne i denne type spørgsmål:

Det er formodentligt et af de hyppigst stillede spørgsmål jeg her rejser. Når klokken er ... knap tolv er den så lidt i tolv eller lidt over tolv? (e-brev til Dansk Sprognævn 11.8.2003)

Det fælles udgangspunkt for spørgerne er imidlertid at der blandt de danske sprogbrugere findes forskellige betydninger af ordet *knap*. Hvis alle var enige om hvad *knap* betød, var der jo ingen grund til at spørge, og der var heller ingen grund til at skrive harmdirrende læserbreve om dem der bruger ordet på en anden måde end man selv gør. Når vi i Sprognævnet bliver spurgt om hvad *knap* betyder, svarer vi at den traditionelle, og stadig mest almindelige, betydning er 'lidt under, lidt mindre end', men vi gør samtidig opmærksom på at der tilsyneladende er et voksende mindretal af sprogbrugere der anvender ordet i den modsatte betydning, og at man må være opmærksom på dette forhold når man bruger ordet.

Sprogets uundgæelige forandring

I ethvert samfund eksisterer der forskellige normer og konventioner. Det gælder også for sproget. Sprognormer er nødvendige i et samfund. Uden en vis form for sproglig konsensus ville det være yderst besværligt - for ikke at sige helt umuligt - at kommunikere. Men sprognormer er ikke statiske. De opstår og udvikles i den faktiske sprogudøvelse og er derfor hele tiden i forandring.

I ældre dansk kunne man bøje udsagnsordene i ental og flertal. Det hed altså *jeg løber* men *vi løbe*, *han er* men *vi ere*, *du ved* men *de vide* osv. Lidt efter lidt forsvandt flertalsformerne fra det almindelige talesprog, og i 1900 blev det gjort valgfrit om man i skriftsproget ville bruge dem eller ej. Denne valgfrihed var i øvrigt principielt gældende helt til 1997 da lov om dansk retskrivning trådte i kraft, men da var alle for længst holdt op med at bruge flertalsformerne (jf. Nyt fra Sprognævnet 1997/3).

Velkendt er det vist også at man engang skelnede mellem *hvo* og *hvem*. Man brugte *hvo* som subjekt (grundled) og *hvem* i alle andre tilfælde. Det var altså helt forkert at sige fx *Hvem har taget min ordbog?* Ikke desto mindre begyndte sprogbrugerne at gøre det alligevel, og til sidst var *hvo* helt forsvundet. Nu finder man det kun i enkelte faste udtryk som fx *hvo intet vover, intet vinder*.

Der var også engang hvor man bøjede langt flere udsagnsord efter den stærke (uregelmæssige) bøjning. I den set med nutidens øjne politisk ukorrekte børnebog *Den Store Bastian* (oversat til dansk i 1847) kan man i indledningen til *Historien om de sorte drenge* således læse følgende: *På Vesterbro en neger gik, fornam på issen solens stik*. I dag hedder det jo *fornemmede*, omend man nok stadig kan bruge *fornam* (og *fornummet*) i mere spøgende sammenhænge. Og når man hos Johannes V. Jensen i romanen *Himmerlandsfolk* fra 1898 kan læse om en person at han *task paa øgene*, må man som moderne sprogbruger undre sig. I dag er den korrekte form jo *tæskede*. Ligeledes hed det tidligere fx *befol*, *erfor*, *gren*, *sken*, *valt*, *grov* og *gol*. Men efterhånden blev formerne *befalede*, *erfarede*, *grinede/grinte*, *skinnede*, *væltede*, *gravede* og *galede* de almindelige, og nu kan man vist slet ikke forestille sig at det skulle kunne hedde andet.

Systematik og regelmæssighed

Når sproget ændrer sig, går udviklingen sædvanligvis i retning af større regelmæssighed i sprogsystemet. Det er det der er sket - og fortsat sker - med bøjningen af udsagnsordene: De stærke datidsformer er på vej ud, og de svage former (-ede eller -te i datid) vinder frem. Blandt visse sprogbrugere vil man således i dag kunne høre former som fx *frabedte* og *anholdte* (i stedet for *frabad* og *anholdt*), og undertiden forekommer de også på tryk:

Både den tidligere næstformand i DIF, Hanne Pedersen, og Henrik Kielland fra Vandskiforbundet frabedte sig at udtale sig med den begrundelse, at de ikke turde (Aktuelt 17.2.1996)

Politiet anholdte og sigtede senere to unge på 16 år og en ung på 17 år for det røveriske overfald (Berlingske Tidende 3.4.2006)

Med tiden vil de nye bøjninger sandsynligvis sejre, og så vil man betragte *frabad* og *anholdt* på samme måde som vi nu betragter *gol* og *sken*, altså med en vis undren over at det virkelig hed sådan engang.

Sprogbrugernes stræben efter mening

Selv såkaldt faste udtryk kan med tiden skifte form. I moderne dansk kender vi udtrykket *slå halv skade* med betydningen 'dele en udgift ligeligt med en anden' (Nudansk Ordbog, 2005). Men den oprindelige form er faktisk *STÅ halv skade*, fx *jeg selv vil staa halv Skade og Gevinst med Dig* (Julian Hugo: *Hovedstadens Mysterier*, 1854). Ordbog over det danske Sprog (ODS) nævner både *slå halv skade* og *stå halv skade*, og begge varianter var med i Nudansk Ordbog i perioden 1953-1992, hvorimod de nyere udgaver af Nudansk Ordbog kun har *slå*. I 1969 svarede Dansk Sprognævn en spørger at det ikke vidste hvor Nudansk Ordbog havde varianten med *slå* fra, men i 1995 måtte nævnet over for en anden spørger indrømme at udtrykket nu var blevet så almindeligt "at man ved at bruge "stå" risikerer at det bliver regnet for en fejl". Og i dag må man sige at varianten med *slå* helt har udkonkurreret det oprindelige udtryk. En søgning i artikeldatabasen InfoMedia med periodeafgrænsningen 1.1.2000-31.12.2005 gav således ikke et eneste eksempel på udtrykket *stå halv skade*, mens der var 81 forekomster af *slå halv skade*.

I *stå halv skade* er der tale om en gammel betydning af *stå* som nu næsten er forsvundet. Ordet har i udtrykket betydningen 'være udsat for; gennemgå; udholde; udstå' (jf. ODS, bd. 21, 1943), og denne betydning findes i moderne dansk vistnok kun i nogle få faste udtryk, fx *stå sin prøve* og *stå distancen*. Det er derfor ikke så mærkeligt at udtrykket *stå halv skade* er blevet omtolket. Erik Hansen har i tidsskriftet *Mål & Mæle* (nr. 2, 1979) foreslået at omdannelsen kan være sket under indflydelse af udtryk som *slå følge med*, *slå en handel af*, *slå råd om* og andre udtryk som betegner noget med at aftale en form for fællesskab. I *slå halv skade* er det jo "skaden" man er fælles om. Ændringen fra *stå* til *slå* kan altså ses som sprogbrugernes forsøg på at skabe orden i deres sprogstof.

Noget tilsvarende gør sig formodentlig gældende med et ord som *nedstirre*. Den traditionelle form er *nidstirre*. Det betyder 'stirre vredt eller hånligt eller onskabsfuldt på nogen'. Første stavelse er det gamle ord *nid*, der betyder 'had' eller 'misundelse'. Det bruges ikke meget i moderne dansk, og derfor bliver *nid* i *nidstirre* ofte opfattet som *ned*. Det kender vi jo fra betydningsmæssigt beslægtede ord og udtryk som *nedgøre*, *nedvurdere*, *se ned på* og lign. Formen *nedstirre* er allerede nævnt i ODS (bd. 14, 1933) med eksempler fra 1920'erne, og i Den Danske Ordbog (bd. 4, 2005) er *nedstirre* opført som synonym til *nidstirre*. Ordbogen advarer dog om at brugen af *nedstirre* af mange regnes for ukorrekt. Imidlertid må man nok konkludere at fremtiden tilhører *nedstirre*. Hvis man søger blandt danske hjemmesider på internettet, finder man således mere end dobbelt så mange eksempler på *nedstirre* som på *nidstirre*. Og hvis man søger efter *nidstirre* vha. søgemaskinen *Google*, kommer der oven i købet følgende tekst frem på skærmen: "Mente du: *nedstirre*?!". En tilsvarende søgning i InfoMedia i avisartikler for årene 2004 og 2005 gav 67 eksempler på *nedstirre* (med tilhørende bøjningsformer), mens der var 83 på *nidstirre* (med tilhørende bøjningsformer).

En *stedmor* er vel en mor man har i *stedet* for sin rigtige mor? Ja, men i gamle dage hed det faktisk *stifmoder*. *Stif* er et ældre ord med grundbetydningen 'afstumpet' eller 'berøvet', og den oprindelige betydning har altså været 'mor som man får fordi man er blevet "berøvet" sin rigtige mor'. I løbet af 1700-tallet er ordet *stif* blevet omdannet til *sted-*, formentlig fordi *stif* allerede på dette tidspunkt har været et uigennemskueligt ord for mange sprogbrugere. I mange år levede de to former dog ved siden af hinanden i skriftsproget, og først i 1955 forsvandt *stifmoder* fra den officielle retskrivning.

Forsøget på at skabe mening i det der siges, er sandsynligvis også baggrunden for at man blandt børn kan høre former som *kampløb* og *løbe om kamp* (i stedet for *kapløb* og *løbe om kap*). Set ud fra et moderne synspunkt er *kap* jo et underligt og svært gennemskueligt ord, og det er sikkert derfor at det bliver opfattet som *kamp*. Det ord kender børnene jo udmærket fra fx *fodboldkamp*, *sneboldkamp* og *slåskamp*. Og når man i en rapport fra Undervisningsministeriet om skriftlig dansk til studentereksamen i 1999 kan finde udtrykket *på fast gerning* blandt eksemplerne på de hyppigst forekommende fejltyper, må det skyldes at det traditionelle udtryk *på fersk gerning* ikke giver mening for gymnasieeleverne, og at de derfor har opfattet *fersk* som *fast* (jf. Nyt fra Sprognævnet 2005/2). Eller man kan nævne den omsiggribende brug af *hvor intet vover ..* i stedet for det traditionelle *hvo intet vover..* . *Hvo* er jo for længst forsvundet fra dagligsproget (jf. ovenfor), og derfor bliver det af visse sprogbrugere tolket som det mere velkendte ord *hvor*. Når sportsjournalister (og andre) undertiden taler om *fiberredninger* (i stedet for *feberredninger*), er det formentlig ligeledes et forsøg på at skabe logik i det sagte. Hvad har *feber* da også at gøre med en flot målmandspræstation? Bedre kan man vel forestille sig at en målmand må strække hver en muskelfiber i kroppen for at nå ud til en svær bold - en *fiberredning*!

Betydningsændringer

For nogle år siden blev en professor citeret for at han ville gå til kamp mod "upræcis udtale og lemfældig omgang med ordenes stavelser" (NyViden, nr. 1, januar 2004, s. 8). Med *lemfældig* mente han selvfølgelig 'skødesløs', for det er jo det ordet betyder. Hvis man nu slår op i ODS, vil man imidlertid under opslagsordet *lemfældig* (bind 12, 1931) finde betydningsforklaringen 'omhyggelig for ikke at anrette (større) ødelæggelser ... som tager forsigtigt, blidt ell. lempeligt, mildt på noget' - altså nærmest det modsatte af 'skødesløs'! Ifølge Pia Jarvad: Nye ord. Ordbog over nye ord i dansk 1955-1998 er *lemfældig* i betydningen 'skødesløs' registreret første gang i en dansk kilde så sent som i 1967. Det er altså på nogenlunde samme tid som man finder de første forekomster af *forfordele* i den nye betydning (jf. ovenfor). Men hvor der blandt sprogbrugerne stadig er delte meninger om betydningen af *forfordele*, er den gamle betydning af *lemfældig* vist allerede helt forsvundet. Ordet har formodentlig fået sin nye, negative betydning fordi det er blevet sammenlignet med ord som *affældig* og *drikfældig*.

I moderne dansk er *klimaks* synonymt med *højdepunkt*. Den betydning har vi i en sætning som *festens klimaks var et storslået fyrværkeri*, men tidligere havde *klimaks* betydningen 'gradvis stigning; stigende skala'. Det skyldes at ordet kommer fra græsk *klimax*, der betyder 'stige' eller 'trappe'. Allerede ODS nævner i bind 10 fra 1928 at *klimaks* også

bruges om 'højdepunkt, kulmination', og at denne betydning er "mindre rigtig". Men trods denne slet skjulte advarsel fortsatte sprogbrugerne ufortrødent med at bruge *klimaks* i betydningen 'højdepunkt', og nu er den oprindelige betydning vel på det nærmeste udraderet.

I dagbladet Politiken kunne man 16.5.1937 læse en bedrøvelig meddelelse om at en masse ting var blevet stjålet. Avisen kender grunden: "Der lusker saa mange Strømere omkring her". Af en strømmer forventer man jo ellers ikke umiddelbart at han sådan lusker omkring og stjæler. Men den oprindelige betydning af *strømmer* er da heller ikke 'politibetjent', men derimod 'vagabond', 'lediggænger' eller 'laban', jf. ODS (bd. 22, 1944). Ordet har vi fra nedertysk *strömer* ('vagabond'), og endnu i dag bruger man i tysk *der Strömer* om en farende svend. Den nuværende betydning af *strømmer* er først opstået i slutningen af 1960'erne, og i ældre synonymordbøger bliver man således ikke henvist til *strisser* og *panser* når man slår op under *strømmer*, men derimod til *vagabond* og *landstryger*.

I Romanen *Haabløse Slægter* fra 1880 kan Herman Bang karakterisere en næsten tom forsal i et teater med ordene: *Der var kun en enkelt Efternøler tilbage*. Det lyder jo underligt, men det giver såmænd ganske god mening når man ved at *efternøler* tidligere blev brugt om 'person, som ikke kan følge med, men bliver bagefter, kommer for sent olgn.', jf. ODS, bd. 4, 1922. I vore dage er denne betydning af *efternøler* sjældnen. Nu bruges ordet stort set kun om 'et barn der er født en del år efter sine søskende', jf. Nudansk Ordbog, 2005.

Og sådan kunne man blive ved. Sprognormer ændrer sig ved at tilstrækkelig mange (eller indflydelsesrige) medlemmer af sprogsamfundet bryder dem. Og når en afvigelse fra normen er tilstrækkelig udbredt, har vi en ny norm. Sprogforandringer kan være irriterende - måske ligefrem kommunikationshæmmende - mens de står på, hvorimod man selvfølgelig ikke lader sig genere af de ændringer der allerede er foregået. Visse betydningsændringer kan gå hurtigt; andre tager tid. De færreste ændringer sker dog lige fra den ene dag til den anden, og i en overgangsperiode må der altså nødvendigvis eksistere flere forskellige (som oftest generationsbestemte) betydninger af det samme ord.

Teoretisk set kunne man da godt forestille sig at der blev lavet en lov der forbød sprogændringer som de ovenstående. Men den ville være lige så virknings- og meningsløs som en lov der forbød regnvejrs i sommerferien.

De tolerante sprogforskere

Når sprogforskere sjældent lader sig forarge over former som *bedte*, *beholdte* og *nedstirre*, og når de tøver med at kalde de nye betydninger af *forfordele* og *godt 100 kr.* for ukorrekte, så skyldes det slet og ret at de ved noget om sprog. De ved at sproget altid har forandret sig, og at sprognormer og sprogregler derfor aldrig har absolut gyldighed. De må nødvendigvis altid ses i en større (historisk, kulturel og social) sammenhæng. Derfor er de ikke statiske, men hele tiden i forandring.

Man kan lade være med at optage nye ord, nye bøjninger, nye udtaler og nye betydninger i ordbøgerne og grammatikkerne. Det forsvinder de bare ikke af. Eller man kan tage dem med alligevel og forsyne dem med betegnelser som "vulgær", "lavsprog" eller slet og ret

"forkert". Men det forsvinder de heller ikke af.

Et yderligere aspekt er at hvis man fx bruger *forfordele* i betydningen 'give for meget' eller *bjørnetjeneste* i betydningen 'kæmpe tjeneste', så finder man næppe på at slå op i en ordbog for lige at tjekke om ordene nu tilfældigvis skulle betyde det stik modsatte.

Der er ingen der kan stoppe en betydningsudvikling, men man kan give god og saglig besked om at visse ord og vendinger er blevet flertydige, og at man derfor risikerer at blive misforstået hvis man bruger dem. Dansk Sprognævn ville ikke leve op til sin oplysningsforpligtelse ved at fortie nye ordbetydninger.

Sprogbrugerne har altid ændret på deres sprog, og det vil de blive ved med, lige meget hvad der så i øvrigt står i ordbøgerne og grammatikkerne. Med tiden vil de nye betydninger af ord som *forfordele* og *patetisk* sandsynligvis gå helt af med sejren, men så vil der være andre ord og udtryk der er blevet flertydige. Sådan er det i dansk og i alle andre levende sprog. Det kan hverken Folketinget, politiet eller Dansk Sprognævn forhindre.

Jørgen Nørby Jensen (f. 1971) er informationsmedarbejder i Dansk Sprognævn

Litteratur:

Lars Brink: Modsatte betydningsvarianter (*Mål og Mæle*, 23. årgang, nr. 3, 2000, s. 14-20).

Lars Brink: Nye pendulord (På godt dansk. Festskrift til Henrik Galberg Jacobsen, 2004, s. 51-59).

Henrik Galberg Jacobsen: Ordrede forhold. Om retskrivningsloven og sprognævnloven (Nyt fra Sprognævnet 1997/3, s. 1-5).

Erik Hansen: Rigtigt dansk, 2. udg., 1993, s. 80-88.

Pia Jarvad: Nye ord. Ordbog over nye ord i dansk 1955-1998, 1999.

Mål & Mæle, 6. årgang, nr. 2, 1979, s. 7.

Nyt fra Sprognævnet 2005/2, s. 11.

NyViden, nr. 1, 2004.

Gorgonzola - en "beskyttet oprindelsesbetegnelse" med gammel hævde i dansk

Af *Ole Ravnholt*

Ordet *gorgonzola* er en "beskyttet oprindelsesbetegnelse", og det betyder ifølge Europa-Kommissionens hjemmeside

(http://europa.eu.int/comm/agriculture/qual/da/aoig_da.htm) at "[f]remstilling, tilvirkning og tilberedning af produktet skal finde sted i et afgrænset geografisk område efter faste, vedvarende lokale metoder." Ordet har siden 1950'erne været underlagt

lignende former for beskyttelse og har derfor ikke frit kunnet anvendes i forretningsmæssige sammenhænge og øjemed i de sidste ca. 50 år. Det sker jævnligt at dagligsproget ikke respekterer den slags beskyttelse, fx er ordene *taxa* og *mærkat* oprindelig varemærker, men er kommet i brug som almindelige ord for 'hyrevogn' og 'etiket'. Og i dag er 41 opslagsord i Retskrivningsordbogen (RO) mærket med tegnet ®, der viser at ordet er et registreret varemærke. Der er fx tale om ord som *frisbee* og *yoyo* som til hverdag anvendes om bestemte typer af legetøj, uanset hvilket firma der har fremstillet dem, og som netop derfor optræder i RO. RO indeholder også en del ord som er beskyttede oprindelsesbetegnelser, foruden *gorgonzola* fx *danablu*, *esrom* og *roquefort*, men de markeres ikke særskilt. Ord kan altså være underlagt forskellige former for beskyttelse uden at almindelige sprogbrugere kender til eller tager hensyn til de begrænsninger som beskyttelsen indebærer i kommercielle sammenhænge. *Gorgonzola* er et eksempel med gammel hævd i dansk, og det har til forskel fra de nævnte egentlige varemærker ikke været beskyttet fra begyndelsen.

Den ældste anvendelse af ordet *gorgonzola* vi er stødt på, stammer fra Almindeligt Varelexikon, "Under medvirkning af ansete Fagmænd udarbejdet med særligt Hensyn til nordiske Forhold af J. Hjorth, Toldinspecteur i Kjøbenhavn, R. af D.", udgivet i 1883:

Gorgonzola Ost er en Sødmeleksost, der har Navn efter den italienske By af samme Navn i Nærheden af Milano; den er gjennemvævet med blaa Aarer ligesom Roquefortosten og ligner i det Hele taget denne meget

Ordet findes ikke i Ordbog over det danske Sprog, bd. VI, udgivet 1923-1924. Supplementet til ODS, bd. IV, 2001 har derimod ordet; det tidligste anførte belæg er fra Berlingske Tidende 1885 (*Gorgonzola Ost*), det næste fra Meyers Vareleksikon, hvor ordet for første gang optræder i usammensat form (*Gorgonzola*). ODS-S henviser til 2. udgave fra 1907; 1. udgave fra 1902 har det dog også (s. 787 og 789, under opslagsordet *Ost*). Nogle af belæggene i ODS-S er senere end udgivelsen af ODS, bd. VI, men ligger dog inden for den periode som den oprindelige ordbog dækker, nemlig frem til ca. 1950. Ordets betydning forklares således:

(efter den opr. fremstillingsby Gorgonzola i Norditalien nær Milano) fed, halvblød skimmelost

Det at ordet kunne optræde i Berlingske Tidende, dvs. henvendt til den almindelige offentlighed, ikke til fagfolk, uden at være ledsaget af forklaringer, anførselstegn eller lignende, tyder på at journalisten har forudsat at læserne kendte det, og det var altså i 1885. Ordet blev næsten samtidig med udgivelsen af ODS, bd. VI, nemlig i 1925, optaget i den officielle retskrivningsordbog (Dansk Retskrivningsordbog. Udgivet af Undervisningsministeriets Retskrivningsudvalg, 2. udgave) i formen *Gorgonzolaost*, og det tyder på at det ikke kan have været meget sjældent på det tidspunkt. Fra 1955 er det Dansk Sprognævn der har udgivet den officielle retskrivningsordbog, og siden da har ordet været med i formen *gorgonzola*.

Alting tyder altså på at ordet i forskellige former har været i brug i dansk i hvert fald siden 1880'erne, og at det har været udbredt i hvert fald siden 1920'erne. Grunden til at

ordet ikke findes i ODS, kan tænkes at være at redaktionen var tilbageholdende med at optage fremmedord, især dem der ikke havde gammel hævd på redaktionstidspunktet.

Den første fremmedordbog der medtager ordet, er Meyers Fremmedordbog, der har det fra og med 7. udgave 1898-1902:

Gorgonzola, it. (Navn efter en Flække i Norditalien), en Slags Ost, ogs. Stracchino.

Politikens Nudansk Ordbog (NDO) har det fra og med første udgave 1953:

gorgonzola ... (efter den oprind. fremstillingsby *Gorgonzola* i nærheden af Milano) halvblød ostesort, marmoreret af skimmel.

Samtidig med NDO udkom Dansk Husmoderleksikon, der skriver:

Gorgonzola, en oprindelig italiensk roquefortlignende Ost, som nu også fremstilles i Danmark, almindeligvis i Blokke på 8-15 kg og af ca. 18 cm's Højde

Siden første udgave af Politikens Store Nye Nudansk Ordbog i 1997 har opslaget haft en anden formulering, hvor det er vanskeligt at afgøre om oplysningen om ordets (og ostetypens) oprindelse ("italiensk") skal opfattes som en del af ordets betydning, eller om der er tale om en supplerende leksikonoplysning der snarere hører sammen med den etymologiske oplysning at osten har navn efter en by:

gorgonzola ... subst. -en, -er, -erne

1. en italiensk cylinderformet blåskimmelost med en skarp og pikant smag; anvendes fx i osteinretninger og på pizza
[etymologi:] efter den oprindelige fremstillingsby *Gorgonzola* i nærheden af Milano

Tilsvarende i Den Danske Ordbog, bd. 2, 2004 (DDO):

gorgonzola, sb. fk. -en ... blød italiensk blåskimmelost ... HIST[orisk] efter byen *Gorgonzola* ved Milano

I de tidlige udgaver af NDO angives det altså eksplicit at ordet betegner en ostetype, uafhængigt af fremstillingsstedet. De senere udgaver kan, ligesom DDO, både forstås sådan at typen oprindelig er italiensk, og således at fremstillingsstedet ligger i Italien, men begge forståelser kan opfattes som en leksikonoplysning, snarere end en betydningsforklaring. Derimod vil ingen være i tvivl om at 'blød', 'blåskimmel' og 'ost' indgår i ordets betydning.

Den tekstsamling som ligger til grund for DDO, Korpus 2000 (<http://korpus.dsl.dk/korpus2000>), dækker sprogbrugen omkring årtusindskiftet. Her finder

man bl.a. følgende citat:

Fra 1952 måtte osten i Danmark ikke længere kaldes "Dansk Gorgonzola", og osten fik i 1952 navnet Mycella. I dag fremstilles der Gorgonzola på mejerierne Gedsted, Tholstrup, Østerbølle, Bornholm og Høgelund under navne som: Gondola, Barcarola, Brizola, Bonzola og Mycella. (1998, Korpus 2000)

Også her er det tydeligt at *gorgonzola* anvendes om en ostetype, der bl.a. fremstilles i Danmark, men som ganske vist ikke officielt må kaldes sådan. Ordbogs- og leksikonforklaringerne tyder altså på at ordet helt fra begyndelsen har været opfattet som betegnelse for en særlig type ost, ikke for en ost der er fremstillet et bestemt sted. Henvisningen til byen Gorgonzola gælder nemlig alle steder kun oprindelsen til ordet, og sigter ikke nødvendigvis til fremstillingsstedet for den konkrete ost der er tale om. I dagligsproget anvendes ordet altså om oste af typen *gorgonzola*, der fremstilles i nærheden af Gorgonzola i Italien eller andre steder. Ordets beskyttede status gælder alene anvendelsen af det i kommercielle sammenhænge, men angår ikke dets dagligsproglige betydning og dets brug i øvrigt i dagligdags sammenhænge.

Ole Ravnholt (f. 1948) er seniorforsker ved Dansk Sprognævn

Nyt blad - ny pris

Som den opmærksomme læser vil have bemærket, ser dette nummer af Nyt fra Sprognævnet ikke helt ud som det plejer. Eksempelvis er der kommet flere farver og billeder, og både artikler og den faste rubrik med spørgsmål og svar er opstillet på en anden måde end den sædvanlige, alt sammen forhåbentlig til glæde for bladets læsere. I 2007 vil der ske yderligere ændringer med Nyt fra Sprognævnet. Blandt andet vil bladet få et større format.

Fra og med 2007 vil abonnementsprisen for en årgang af Nyt fra Sprognævnet være 90 kr. Husk at man kan betale abonnementet via PBS. Der findes nu en formular til dette på Sprognævnets hjemmeside: www.dsn.dk.

Spørgsmål og svar

Logik for burhøns

Spørgsmål: Hvor gammelt er udtrykket *logik for burhøns*, og er udtrykket en variant af *logik for agerhøns*, eller er det omvendt?

Svar: Udtrykket *logik for burhøns*, der bruges "om noget der er yderst let at forstå" (Den Danske Ordbog, bd. 3, 2004), er tilsyneladende dukket op i løbet af 1980'erne. *Logik for burhøns* står således i tredje udgave af Politikens Slangordbog fra 1989, hvor "logik for agerhøns/burhøns/bæltedyr/kyllinger/perlehøns/spædbørn (osv.)" nævnes. Allerede i første udgave af Politikens Slangordbog (1982) optræder "logik for agerhøns/bæltedyr/perlehøns/spædbørn (osv.)". Man kan dog næppe slutte at udtrykket med agerhøns er det ældste fordi det forekommer i 1982-udgaven. Brugen af "osv." antyder nemlig at udtrykket også i 1982 kunne forekomme med andet end "agerhøns",

"bæltedyr", "perlehøns" og "spædbørn". Ordet *burhøne* stammer ifølge Pia Jarvads Nye ord 1955-1998 (1999) fra 1976, og det er derfor ikke umuligt at udtrykket allerede er blevet knyttet til burhøns i begyndelsen af 80'erne.

Hvad enten det var det ene eller det andet udtryk der opstod først, fremgår det af opslagene i de to slangordbøger at *logik for burhøns* og *logik for agerhøns* begge er varianter af udtrykket *logik for x*, hvor en række forskellige elementer kan sættes ind i stedet for x. *Logik for x*, i betydningen at noget er indlysende, bruges også i dag og varieres fortsat på mere eller mindre fantasifulde måder. En søgning i avisdatabasen InfoMedia, i tekster fra 2004 til begyndelsen af maj 2006, viser at udtrykket nu til dags oftest forekommer med *perlehøns* (65 forekomster) og *burhøns* (61 forekomster), mens udtrykket kun er knyttet til *agerhøns* i tre tilfælde i perioden. I det hele taget forbindes udtrykket oftest med høns, således knyttet det i ca. 135 tilfælde til forskellige typer høns i artiklerne fra perioden 2004-2006. I nogle af forekomsterne udvides beskrivelsen af den valgte hønseart på forskellig vis:

Det er logik for dværghøns med hornbriller, at man i en sådan forsamling [Folketinget] ikke kan have kriminelle elementer .. (Vejle Amts Folkeblad 20.10.2004)

så længe vi alle drømmer på californisk, er det logik for selv influenzaramte burhøns, hvis ideologi [der] styrer den her klode (Politiken 25.4.2006)

I øvrigt varieres udtrykket med både andre fuglearter og genstande, fx *havmåger* og *sprællemænd* som i de følgende eksempler:

[Bjarne Riis om en cykelrytter som han har ladet forlade sit hold før kontraktens udløb]: "Det er vel både fordi, jeg er skuffet, og fordi jeg ikke vil bygge videre på ham. Det er nok specielt fordi, jeg ikke gider bruge kræfter på en mand, der alligevel skal flytte. Det er logik for havmåger" (BT 22.10.2005)

Den nye ånd er spiritualitet: Evnen til at integrere det indre og det ydre til en helhed. På en måde er det logik for sprællemænd, at velfungerende organisationer kræver et højere bevidsthedsniveau. For der spildes så utrolig mange penge på sladder .. og hvad folk ellers fordriver arbejdstiden med på grund af manglende selvledelse (Berlingske Tidende 5.5.2004)

I nogle tilfælde er variationen af udtrykket knyttet til det emne der behandles. Det gælder fx i det følgende citat fra en tekst om den tidligere landsholdsmålmand Nils Jensen:

Og med hans mageløse loyalitet over for sin gamle klub burde han være selvskreven på æresvæggen. Det er logik for hjørneflag, at han holder reception i sit "hjem", KB Hallens pejsesal kl. 14-18 juledag (Berlingske Tidende 24.12.2005)

Det karakteriserer de forskellige variationer over udtrykket at de ikke tilføjer noget til udtrykkets mening. Hvad enten man taler om at noget er *logik for dværghøns med hornbriller* eller *sprællemænd*, postulerer man nemlig at noget er indlysende. Udtrykket synes imidlertid at fungere som en anledning til at opvise en vis stilistisk kreativitet. Ved at supplere beskrivelsen af de, i hvert fald på nuværende tidspunkt, konventionelle perle- eller burhøns eller helt erstatte dem med noget andet, fx havmåger, hjørneflag eller sprællemænd, kan man søge at markere sig som en - mere eller mindre - kreativ

sprogbruger.

AK

[Til indholdsfortegnelsen](#)

Eksklusiv(e) og inklusiv(e)

Spørgsmål: Jeg er tit usikker på om jeg skal bruge *eksklusiv* eller *eksklusive*. Hedder det fx *cyklen koster 3500 kr. eksklusiv* eller *eksklusive moms*? Og hvad hvis momsen var inkluderet, ville det så hedde *inklusive* eller *inklusive moms*?

Svar: I dit eksempel er *eksklusive* og *inklusive* korrekte. Forklaringen er at de to ord her fungerer som præpositioner, og begge disse præpositioner ender ifølge Retskrivningsordbogen (3. udg., 2001) på -e.

Er man i tvivl om hvorvidt *inklusive* og *eksklusive* fungerer som præpositioner, kan man prøve at indsætte *fraregnet* og *iberegnet* i stedet for, fx *cyklen koster 3500 kr. iberegnet moms*. Hvis *iberegnet* kan indsættes i stedet for *inklusive*, eller *fraregnet* kan indsættes i stedet for *eksklusive* uden at meningen forandres eller helt forsvinder, skal man bruge hhv. *inklusive* eller *eksklusive*. Man kan også vælge at bruge forkortelserne for de to præpositioner, nemlig *inkl.* og *ekskl.*

Ordene *eksklusiv* og *inklusive* er derimod adjektiver. Adjektivet *eksklusiv* betyder ifølge Den Danske Ordbog (bd. 2, 2004) 'som kun omfatter eller gælder de få særligt udvalgte og udelukker alle andre', og er ganske almindeligt i ordbøgerne såvel som i almensproget. Adjektivet *inklusive* er meget mindre udbredt. Det findes i Retskrivningsordbogen (3. udg., 2001), men optræder hverken i Den Danske Ordbog (2003-2005) eller Nudansk Ordbog (3. udg., 2005). Derimod står det i Dansk Fremmedordbog (2. udg., 1999) der anfører at det betyder 'som omfatter det hele' som fx i det følgende eksempel:

Hvor partiet i sit udgangspunkt var et inklusivt parti for en bred gruppe af borgere, har partiet stille og roligt udviklet sig til et eksklusivt parti for bestemte målgrupper: de ressourcestærke, de veluddannede og de velstillede (Politiken 21.5.2005)

Der er kun et enkelt eksempel på adjektivet i Korpus 2000, og søgninger på InfoMedia inden for det sidste halvandet år resulterer i under 20 forekomster. Adjektivet *inklusive* er altså ret sjældent, og man kunne derfor overveje om det overhovedet skal medtages i en kommende udgave af Retskrivningsordbogen.

AK

[Til indholdsfortegnelsen](#)

Deltog han *på* eller *i* messen?

Spørgsmål: Hedder det *i* eller *på* en messe?

Svar: Ordet *messe* har flere betydninger: en religiøs og en verdslig. I Den Danske Ordbog (DDO), bd. 4, 2005, er de to betydninger opført som to forskellige ord. *Messe 1* betyder 'gudstjeneste i den katolske kirke (med nadveren som det centrale element og højdepunkt)'; denne betydning har også en musikalsk variant, der har tydelig forbindelse til den første: 'flerstemigt musikstykke for orkester, kor og solostemmer, komponeret over de af messeteksterne i den katolske kirke der er ens fra søndag til søndag: kyrie, gloria, credo, sanctus (herunder benedictus) og agnus'. Det andet *messe* betyder 'større, regelmæssigt tilbagevendende udstilling hvor udstillere inden for en bestemt branche viser deres nyeste produkter frem'. Ordbogen henviser til ordet *kermesse*, der er et 'stort årligt marked eller byfest - opr. i forbindelse med en katolsk årsmesse for en kirkes indvielse' (DDO, bd. 3, 2004). Ordbogen oplyser at *messe 2*, historisk er udviklet af *messe 1*, den katolske gudstjeneste; markedet fandt nemlig ofte sted i forbindelse med kirkehøjtideligheder' (DDO, bd. 4).

I den verdslige betydning forbindes *messe* altid med *på*. I handelskredse er udtrykket *være på messe* ligefrem et fast udtryk. I de kirkelige betydninger vil man oftest høre *i* eller præpositioner som *til* og *ved*, fx *der var megen iørefaldende musik i denne messe* (Dagbladet Ringsted 1986, citeret efter DDO), *hun deltog i messen påskedag, hun går til messe daglig*.

VS

[Til indholdsfortegnelsen](#)

Dåb i flertal?

Spørgsmål: I forbindelse med en barnedåb har vi haft brug for at skrive ordet *dåb* i flertal. Men Retskrivningsordbogen har ingen flertalsform af dette ord. Hvorfor ikke? Hvad hedder det?

Svar: Når Retskrivningsordbogen ikke oplyser nogen flertalsform af *dåb*, skyldes det at ordet traditionelt ikke bruges i flertal. Årsagen er formentlig at der ved én og samme barnedåb kan blive døbt flere børn, der ikke har andet at gøre med hinanden end at de bliver døbt ved samme gudstjeneste. Man kaldte det tidligere at de blev *dåbssøskende*. Dette i modsætning til *bryllup* og *begravelse*, hvor det er undtagelsen at der er mere end ét par, respektive én person der bliver viet eller bisat. Som flertalsformer er vi stødt på både *dåbe*, *dåbene* men også *mange dåb*, altså efter mønstret, *lus*, *mus*, der også hedder det samme i flertal. Sprogbrugen ligger altså ikke fast. Vi kan som flertal anbefale ordet *dåbshandlinger*.

VS